

ПОВЕДІНКОВІ ПРОЯВИ ЕМПАТІЇ В ОСІБ РІЗНОЇ СТАТІ

BEHAVIORAL MANIFESTATIONS OF EMPATHY IN INDIVIDUALS OF DIFFERENT GENDERS

У статті охарактеризовано особливості поведінкових проявів емпатії в осіб різної статі, ураховано соціальні, психологічні й біологічні чинники, що впливають на рівень і форму емпатійної чутливості. Проаналізовано поняття емпатії як здатності до розуміння й емоційного відгуку на переживання інших людей, що є важливим елементом міжособистісної взаємодії. Здійснено порівняльний аналіз чоловічої та жіночої емпатії, розглянуто її когнітивні та емоційні компоненти, а також відмінності в проявах співпереживання, співчуття й соціальної підтримки. Окрему увагу приділено впливу гендерних стереотипів і соціалізації на розвиток емпатійних навичок. Зокрема, розглядається, як традиційні уявлення про маскуліність і фемініність формують різні моделі поведінки: чоловіки частіше демонструють емпатію через конкретні дії, тоді як жінки схильні до вербальної та емоційної підтримки. Проаналізовано, як гендерна соціалізація впливає на рівень емпатійного відгуку в дітей, підлітків і дорослих, зокрема, через виховання, культурні традиції та суспільні очікування. Визначено, як особи різної статі використовують емпатію в процесі комунікації, конфліктних ситуаціях і професійній сфері, а також як рівень емпатійної чутливості впливає на здатність до ефективного взаємодії. Стаття містить рекомендації щодо розвитку емпатії незалежно від статевих належностей. Запропоновано підходи до виховання, які сприяють формуванню емпатійних навичок у дітей і дорослих, зокрема використання інтерактивних методик, розвиток емоційного інтелекту і створення сприятливого соціального середовища для самовираження й підтримки.

Ключові слова: емпатія, поведінкові прояви, гендерні відмінності, соціалізація, емоційний відгук, когнітивна емпатія, міжособистісна взаємодія, гендерні стереотипи, соціальні контексти, комунікація, професійна діяльність, розвиток емпатії.

The article characterizes the behavioral manifestations of empathy in individuals of different genders, taking into account social, psychological, and biological factors that influence the level and form of empathic sensitivity. Empathy is analyzed as the ability to understand and emotionally respond to the experiences of others, which is a crucial element of interpersonal interaction. A comparative analysis of male and female empathy is conducted, examining its cognitive and emotional components, as well as differences in manifestations of compassion, sympathy, and social support. Special attention is given to the influence of gender stereotypes and socialization on the development of empathic skills. In particular, the article explores how traditional notions of masculinity and femininity shape different behavioral models: men are more likely to demonstrate empathy through concrete actions, while women tend to provide verbal and emotional support. The impact of gender socialization on the level of empathic response in children, adolescents, and adults is analyzed, considering factors such as upbringing, cultural traditions, and societal expectations. The study identifies how individuals of different genders use empathy in communication, conflict situations, and professional settings, as well as how the level of empathic sensitivity affects the ability to interact effectively. The article also includes recommendations for developing empathy regardless of gender. Proposed approaches to education promote the formation of empathic skills in both children and adults, emphasizing interactive methods, the development of emotional intelligence, and the creation of a supportive social environment for self-expression and mutual support.

Key words: empathy, behavioral manifestations, gender differences, socialization, emotional response, cognitive empathy, interpersonal interaction, gender stereotypes, social contexts, communication, professional activity, empathy development.

УДК 17.026.3:305
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.71.62>

Левчук М. Ю.

аспірант

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Емпатія є важливою складовою частиною соціальних взаємодій, що дає людині змогу не лише розуміти емоційний стан інших, а й відповідно на нього реагувати. Емпатія має велику значущість у формуванні гармонійних взаємин між людьми, а також у розвитку ефективної комунікації в різних сферах життя. Однак прояви емпатії можуть значною мірою варіюватися залежно від статі, оскільки соціальні норми і стереотипи, пов'язані з гендером, впливають на те, як індивіди сприймають і виражають свої емоційні реакції. Існує багато досліджень, що вивчають емпатію як психологічне явище, однак питання її гендерних проявів залишається недостатньо дослідженим. Гендерні стереотипи й соціалізація, які формують уявлення про «чоловічу» і «жіночу» поведінку, визначають не тільки рівень емпатії, а й спосіб її вираження. Традиційно вважається, що жінки більш схильні до вираження емоцій

і співчуття, тоді як чоловіки, згідно із суспільними стандартами, мають демонструвати емпатію через конкретні дії чи вирішення проблем.

Термін «емпатія» виник, утвердився й розповсюдився в психологічній науці на початку минулого століття. Проте сам феномен, що позначається цим словом, привертав увагу ще з часів стародавнього світу. Детально розглядати всю історію цієї психологічної категорії ми вважаємо непотрібним, оскільки існують ґрунтовні дослідження, присвячені цьому питанню. Так, глибокий аналіз історії закордонних наукових робіт з емпатії, з часів античності й до 70-х років минулого століття, здійснила Т.Василишина [1]. Сучасний стан розроблення проблеми емпатії докладно представлений у працях Л.Журавльової [1].

З погляду структуралізму, на думку Е. Тітченера, емпатія розглядається як внутрішній психічний

процес, що являє собою «внутрішню активність, яка приводить до інтуїтивного розуміння почуттів іншої людини». У цьому контексті емпатія є складником усвідомленого переживання, що формується завдяки інтроспективному аналізу власних емоційних станів і відчуттів. Е. Тітченер уважав, що здатність до емпатії виникає в результаті активної взаємодії когнітивних та афективних компонентів психіки, що дає людині змогу «переносити» себе у внутрішній світ іншого. Структуралізм, як напрям психології, акцентує увагу на аналізі внутрішньої структури свідомості, тому емпатія в цьому підході постає як сукупність елементарних психічних процесів, що складаються з відчуттів, емоцій та образів, які формують єдине переживання розуміння іншого. Важливим аспектом є роль сприйняття й ментального моделювання почуттів співрозмовника, що здійснюється завдяки механізмам асоціацій і попереднього досвіду особистості [11, с. 475].

На думку біхевіористів, емпатія є особливим емоційним відгуком на вплив соціального оточення, який формується через механізми навчання, наслідування й підкріплення. Ключовою рисою цього підходу є акцент на зовнішніх спостережуваних поведінкових реакціях, а не на внутрішніх психічних станах суб'єкта. Біхевіористи розглядають емпатію як набутий рефлекс або навичку, що формується в процесі соціалізації та взаємодії з іншими людьми. На думку представників цього напрямку, зокрема Дж. Вотсона й Б. Скіннера, емпатійна поведінка не є вродженою, а виникає в результаті спостереження та підкріплення. Дитина вчиться проявляти емпатію, коли бачить, як дорослі чи однолітки реагують на почуття інших людей. Якщо така поведінка заохочується або отримує позитивне підкріплення (наприклад, схвалення, підтримка або соціальне визнання), вона закріплюється і стає частиною репертуару соціальних реакцій індивіда. При цьому біхевіористи вважають, що емпатія може бути скоригована або навіть загальмована залежно від впливу навколишнього середовища. Наприклад, у суспільствах, де емоційна чутливість і співчуття заохочуються, рівень емпатійної поведінки буде вищим, тоді як у культурах, що надають перевагу індивідуалізму та раціональності, емпатія може бути менш вираженою [7, с. 29].

Необіхевіористи звертають увагу на те, що емпатія є набутою якістю: або через чуттєву сферу (через співпереживання через наслідування), або за допомогою вправ (концепція переживання, що заміщає). При цьому вважається, що ефективність обох підходів однакова [9, с. 280].

Емпатія як особливий спосіб пізнання аналізується в психоаналізі та неопсихоаналітичній школі (З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм, К. Хорні, Т. Рейк). Із цього погляду несвідоме значною мірою визначає різні емоційні реакції особистості, зокрема й емпатійні. Основними механізмами виникнення емпатії є ідентифікація, проєкція та емоційне зараження. Саме вони визначають напрям розвитку стилів емпатійної поведінки.

За З. Фрейдом, ідентифікація трактувалася не як соціальна потреба, а як необхідна форма поведінки, що орієнтована на задоволення біологічних потреб людини. З погляду психоаналітичної теорії самості, яку запропонував Х. Кохут, емпатія розуміється як адекватне сприйняття й відповідь на почуття та потреби пацієнта. Загалом психоаналіз розглядає емпатію через призму фокусу на внутрішньому світі пацієнта. У зв'язку з цим у психоаналізі виокремлюються емпатійні компоненти розуміння, інтерпретації та втручання [6, с. 543].

Дослідження емпатії посідає важливе місце в межах гуманістичної теорії (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл). Хоча в рамках цього підходу емпатія здебільшого аналізується через призму психотерапевтичної практики, однак велике значення надається також її практичному застосуванню поза межами взаємодії «психотерапевт – клієнт». Представники цього напрямку встановили, що важливим чинником емпатійної поведінки є перцептивний образ ситуації, що викликає емпатію. Саме від інтерпретації цієї ситуації залежить реакція того, хто проявляє емпатію.

Дослідник К. Роджерс уперше підкреслив значення емпатійного розуміння як важливої умови особистісного розвитку в процесі взаємодії. Психолог розглядав емпатію як специфічний спосіб співснування з іншими людьми [10, с. 8].

Згідно з дослідженнями Л. Журавльової, найвищі форми емпатійних взаємин стають доступними в період юності, що дослідниця пов'язує з виникненням глибших почуттів, зокрема кохання. Цей період збігається з етапом формування емпатійності як важливої психологічної характеристики особистості [2, с. 156].

Із цієї причини, очевидно, Т. Мінько вважає юнацький вік особливо важливим для розвитку здатності до емпатії. Окрім вікових характеристик, значну увагу часто приділяють і ґендерним аспектам емпатії. Однією з найбільш поширених тенденцій у сучасних психологічних дослідженнях є уявлення про більшу емпатійність жінок порівняно з чоловіками. Це, імовірно, зумовлено тим, що емпатія часто асоціюється з емоціями, а емоційність, чуттєвість та експресивність традиційно вважаються ознаками жіночності, що робить емпатійність притаманною жіночому типу поведінки [4, с. 20].

Однак якщо розглядати емпатію як когнітивно-афективно-інтуїтивний процес, що реалізується на дієвому рівні, то можна спостерігати більш складну картину її ґендерних характеристик. Наприклад, у дослідженнях Л. Журавльової доведено експериментально, що жінки дійсно виявляють більшу емпатійність порівняно з чоловіками. Проте для жінок характерні ті форми емпатії, у яких переважають емоційні й когнітивні механізми (співчуття, співпереживання), тоді як у чоловіків – когнітивні та дієві механізми (антиемпатія, активна допомога). Отже, можна стверджувати, що емпатійність у чоловіків є більш продуктивною порівняно із жінками.

Емоційний підхід до вивчення емпатії фокусується на емоційних реакціях, які виникають у людини у відповідь на переживання іншої особи. У цьому підході основна увага приділяється здатності переживати емоції інших людей, співчувати їм і відчувати їхні почуття як власні. Ключовими аспектами цього підходу є співпереживання, коли людина відчуває емоції іншої людини, та емоційна чутливість, що означає здатність розпізнавати й реагувати на емоції інших. Наприклад, коли хтось із близьких переживає біль або радість, емоційний підхід до емпатії передбачає, що ми можемо переживати ці емоції разом із ними, відчуваючи їх як власні.

Когнітивний підхід акцентує увагу на здатності розуміти й усвідомлювати емоції іншої людини, розшифровуючи її почуття через раціональне мислення. Тут основним є процес розуміння того, що відчуває інша людина, на основі аналізу її поведінки, ситуації або комунікації. Когнітивна емпатія передбачає здатність ставити себе на місце іншої людини й виявляти співчуття через розуміння її переживань. Цей підхід базується на вмінні «читати» емоції й мотивацію інших, а також на здатності передбачати, як певні дії чи слова можуть вплинути на емоційний стан іншої особи.

Поведінковий підхід розглядає емпатію як набір поведінкових реакцій, що виникають у відповідь на емоційні й когнітивні процеси, які відбуваються в іншій людині. У цьому контексті емпатія проявляється через конкретні дії, які ми здійснюємо для того, щоб підтримати або допомогти іншому. Наприклад, як фізична підтримка, так і поведінкові зміни, що демонструють наше розуміння та підтримку емоцій іншої людини. Поведінковий підхід наголошує на важливості практичних виявів емпатії у взаємодії між людьми, де наша поведінка стає важливим індикатором того, наскільки ми здатні до емпатії.

Кожен із цих підходів має вагоме значення для вивчення емпатії, адже вони разом становлять цілісну картину цього складного явища. Емоційний підхід допомагає зрозуміти внутрішні переживання людей, когнітивний – їх усвідомлення й розуміння, а поведінковий – реальні вияви емпатії через конкретні дії. Усі ці аспекти взаємодіють між собою й визначають, як ми проявляємо емпатію в різних ситуаціях і в стосунках з іншими людьми.

Дослідниця І. Коган зазначає, що емпатія як когнітивно-афективний процес визначається як здатність особистості розуміти, усвідомлювати й переживати емоції іншої людини, поєднуючи когнітивні (розумові) й афективні (емоційні) компоненти. Емпатія включає два основні аспекти: когнітивний та афективний. Когнітивна частина емпатії полягає в розумінні й інтерпретації емоцій інших людей. Вона охоплює здатність людини усвідомлювати й усвідомлено розпізнавати емоційні стани інших, розуміти їхні переживання й точки зору, а також передбачати, як певні події або дії можуть вплинути на почуття інших осіб. Когнітивний аспект

емпатії є важливим для розвитку міжособистісного спілкування, сприяє прийняттю адекватних рішень у соціальних ситуаціях. Афективний складник емпатії зосереджується на емоційних реакціях на переживання іншої людини. Таким чином, емпатія як когнітивно-афективний процес поєднує розуміння та відчуття емоцій інших людей, що дає змогу адекватно реагувати на їхні потреби й переживання, створюючи основу для глибших міжособистісних стосунків і соціальної взаємодії [3, с. 17].

Розвиток емпатії значною мірою залежить від психологічних і соціокультурних факторів, які формують здатність особистості до розуміння й переживання емоцій інших людей. Психологічні фактори включають індивідуальні особливості особистості, такі як рівень емоційної чутливості, саморегуляція та здатність до рефлексії. Люди з високим рівнем емоційної чутливості, як правило, більш схильні до переживання емоцій інших. Емоційна зрілість також має вагоме значення, оскільки здатність до глибшого розуміння власних і чужих емоцій сприяє розвитку емпатії. Крім того, життєвий досвід, зокрема стресові або травматичні ситуації, може як зміцнювати емпатію, так і знижувати її. Також важливу роль відіграють моделі поведінки, коли особа спостерігає за іншими людьми, що проявляють або відсутність, або наявність емпатії. Виховання в сім'ї, де активно підтримується атмосфера взаєморозуміння й турботи, має значення для формування емпатії. Батьки, які вчать своїх дітей розуміти почуття інших, сприяють розвитку цієї здатності. Освітні інституції також важливі для розвитку емпатії, оскільки взаємодія з однолітками й участь у групових проєктах сприяють розвитку цієї якості. Культурні норми та цінності визначають, які прояви емпатії є бажаними в конкретному соціумі. У культурах, де акцент ставиться на колективізм, емпатія часто є важливим елементом соціальних відносин. Медіа й соціальні мережі можуть як підтримувати розвиток емпатії, так і послаблювати її. Позитивний вплив мають історії про людські страждання, волонтерство й ініціативи, що закликають до співчуття. Водночас віртуальні взаємодії часто позбавлені емоційної глибини, що ускладнює розвиток справжнього співпереживання. Соціальний контекст та економічна ситуація також впливають на розвиток емпатії. В умовах соціальних або економічних труднощів люди менш схильні до проявів емпатії через стрес і фокус на власних проблемах. Однак соціальні ініціативи, благодійність і волонтерство сприяють розвитку співчуття серед людей. Таким чином, розвиток емпатії є складним і багатограним процесом, що залежить як від індивідуальних психологічних характеристик особистості, так і від соціокультурного середовища, у якому людина росте та взаємодіє з іншими.

Дослідники Т.Пашукова, А.Допіра, Г.Дьяконов зазначають, що поведінкові прояви емпатії в жінок мають низку характерних рис, які відображають емоційну глибину та чутливість до переживань інших. Однією з основних форм емпатії, властивих

жінкам, є емоційне співпереживання, яке передбачає не лише усвідомлення почуттів іншої людини, а й глибоке відчуття цих почуттів як власних, що дає жінкам змогу швидше налаштуватися на емоційний стан іншої людини й реагувати на нього з високою чутливістю. Емоційне співпереживання часто виражається через такі форми поведінки, як співчуття, підтримка й бажання допомогти іншій людині в складні моменти її життя. Типовими прикладами емоційних реакцій жінок, спрямованих на підтримку інших, є слухання та співчутливі висловлювання. Жінки проявляють готовність вислухати людину, що переживає труднощі, без поспіху давати поради чи втручатися. Вони надають емоційну підтримку через активне слухання, яке включає зосереджену увагу й відповідні вербальні реакції, такі як фрази «Я розумію, як тобі важко» або «Я з тобою, ти не одна». Такі висловлювання сприяють зниженню емоційного стресу й надають людині відчуття, що її почуття й переживання важливі. Роль емоційної чутливості в жіночій емпатії є надзвичайно важливою. Жінки часто мають більш розвинену здатність до відчуття емоцій інших людей завдяки своїй природній чутливості. Така чутливість дає їм змогу краще сприймати невербальні сигнали, такі як зміни в тоні голосу, міміка чи тілесна поведінка, що дає їм можливість точно оцінювати емоційний стан інших. У результаті жінки здатні швидше виявляти турботу й відповідати на потреби тих, хто їх оточує, що є важливим складником розвитку соціальних зв'язків і міжособистісної підтримки [5, с. 184].

Поведінкові прояви емпатії в чоловіків часто мають інші характеристики, ніж у жінок, але вони не менш важливі. Чоловіки здебільшого демонструють емпатію через когнітивні та дієві механізми, а не через емоційне співпереживання, що властиво жінкам. Вони зазвичай проявляють емпатію через прагнення допомогти практично вирішити проблему, а не лише через вираження емоційної підтримки. Однією з основних форм емпатії в чоловіків є когнітивне розуміння емоцій інших людей. Чоловіки можуть добре розуміти ситуацію й оцінювати потреби інших, проте їхні реакції є менш емоційно забарвленими й більш орієнтованими на результат. Чоловіки часто застосовують емпатію через практичні вчинки, такі як допомога у вирішенні проблем чи надання ресурсів (фінансових, матеріальних, інформаційних). Прикладом таких поведінкових проявів емпатії є, наприклад, бажання допомогти другу в скрутній ситуації, порада щодо розв'язання проблеми або надання підтримки через фізичну допомогу (підтримка у важкій роботі, ремонт, пошук ресурсу). Чоловіки, як правило, не схильні до довгих емоційних розмов, але вони часто проявляють емпатію через практичні дії.

Порівняння емпатії між чоловіками та жінками є важливою темою в психології, оскільки вона дає змогу виявити відмінності в тому, як обидві статі проявляють емпатію та як ці прояви можуть зале-

жати від біологічних, соціальних і культурних факторів. Однією з основних відмінностей є те, що жінки зазвичай мають більшу емоційну чутливість, що дає їм змогу більш виразно виявляти співчуття і співпереживання, що пов'язано із соціальними ролями, які вони виконують, і культурними очікуваннями, що жінки мають бути турботливими та чуйними. Жінки більш схильні до емоційного співпереживання, що проявляється в тому, що вони відчують емоційний зв'язок з іншими людьми, стають чутливими до їхніх потреб і переживань. Чоловіки, у свою чергу, часто проявляють емпатію через когнітивні та дієві механізми. Вони більш схильні до того, щоб прагнути зрозуміти ситуацію іншої людини на інтелектуальному рівні, оцінити проблему й розробити практичне рішення. Чоловіки демонструють емпатію через дії, намагаються допомогти іншим вирішити складні ситуації практично, а не через емоційне співчуття. Різні соціальні й культурні фактори впливають на те, як чоловіки та жінки проявляють емпатію. Культура й виховання часто визначають роль кожної статі в суспільстві. Жінки зазвичай із дитинства вчать бути більш емоційно чутливими, ніж чоловіки, яких часто навчають бути стриманими й вирішувати проблеми більш раціонально. Гендерні стереотипи також впливають на розвиток емпатії. Жінок часто заохочують до того, щоб виявляти турботу, співчуття й увагу до почуттів інших, тоді як чоловіків закликають до більш прагматичних і раціональних проявів підтримки. У результаті цього виявляється, що жінки мають більшу схильність до емоційного співпереживання, а чоловіки – до когнітивно-дієвих форм емпатії.

Практичні аспекти гендерних особливостей емпатії полягають у вивченні того, як чоловіки та жінки проявляють емпатію в різних життєвих ситуаціях, у тому числі в професійній діяльності, особистих стосунках і в соціальних взаємодіях. Гендерні стереотипи, культурні норми й соціальні очікування впливають на те, як представники кожної статі сприймають емоції інших і як на них реагують. Жінки демонструють емпатію через емоційне співпереживання. Вони активно вислуховують співрозмовника, проявляють емоційну чуйність і намагаються зрозуміти його переживання. У свою чергу, чоловіки більше орієнтовані на когнітивні й практичні аспекти емпатії, що виявляється через допомогу в розв'язанні проблем, надання раціональних порад чи конкретних дій, спрямованих на допомогу. Виховання й суспільні очікування значно формують гендерні відмінності в емпатії. Жінки з дитинства вчать проявляти турботу, чутливість і співчуття до інших, тоді як чоловіки часто отримують повідомлення, що їхня роль полягає в тому, щоб бути «сильними» й більше орієнтованими на вирішення проблем, ніж на емоційне сприйняття ситуації. У контексті міжособистісних стосунків гендерні відмінності в емпатії також виявляються. Жінки більш відкрито проявляють емоційну підтримку, вислуховують партнера та намагаються

зрозуміти його почуття, тоді як чоловіки більше фокусуються на допомозі через дії, прагнуть вирішити проблему, яка виникла.

Отже, чоловіки та жінки проявляють емпатію різними способами через вплив соціальних норм, виховання й біологічні особливості. Жінки, як правило, більше орієнтовані на емоційне співпереживання та підтримку через співчуття, тоді як чоловіки схильні до прояву емпатії через практичні дії та вирішення проблем. Соціальні стереотипи й культурні очікування формують гендерні особливості прояву емпатії. Жінки асоціюються з емоційною чутливістю й турботливістю, тоді як чоловіки зберігають більш «раціональні» стереотипи щодо прояву емпатії, орієнтуються на вирішення проблем. Гендерні стереотипи впливають на прояви емпатії не лише в повсякденному житті, а й у професійній діяльності й міжособистісних стосунках. Жінки виявляють емпатію через слухання й емоційну підтримку, а чоловіки – через практичні дії, допомогу або вирішення проблем. Такі відмінності призводять до непорозумінь, особливо в стосунках між партнерами. Потрібно враховувати ці гендерні відмінності під час навчання й виховання, а також у міжособистісних взаємодіях, щоб створювати умови для розвитку емпатії та глибшого взаєморозуміння. Сприяння розвитку емпатії має передбачати гендерно чутливий підхід, що забезпечує рівність у розумінні й підтримці емоцій. Важливо виховувати в суспільстві здатність до емпатії, незалежно від статі. Подолання гендерних стереотипів дасть змогу обом статям проявляти емпатію в більш багатогранному та всебічному вигляді, що сприятиме гармонійним міжособистісним взаємодіям і розвитку соціальних зв'язків. Отже, гендерні особливості прояву емпатії є важливим аспектом соціального та психологічного розвитку, їх ураху-

вання сприяє ефективнішому взаєморозумінню й підтримці між людьми різних статей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Василюшина Т.В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування : автореф. дис.... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2000. 20 с.
2. Журавльова Л.П. Діагностика емпатії та її форм у підлітковому та юнацькому віці. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова. Серія 12 «Психологічні науки»* : збірник. Київ : Вид-во НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2020. Вип. 31 (55). С. 154–161.
3. Коган І.М. Емпатія і особливості її розвитку у дітей молодшого шкільного віку : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Ін-т психології імені Г.С.Костюка АПН України. Київ, 2005. 20 с.
4. Мінько Т.В. Емпатія як умова розвивального впливу в міжособистісних стосунках. *Практична психологія та соціальна робота*. 2022. № 2. С. 19–21.
5. Пашукова Т.І., Допіра А.І., Дьяконов Г.В. Практикум із загальної психології. Київ : Знання, КОО, 2021. 204 с.
6. Mehrabian A., Epstein N. Measure of Emotional Empathy. *Journal of Personality*. 1972. Vol. 40. № 4. P. 525–544.
7. Miller N.E. a. Dollard J. Social learning and imitation. New Haven, Yale Univ. Press, 1941. 341 p.
8. Preston S.D., Waal F.B. Empathy: Its ultimate and proximate bases. *Behavioral Brain Sciences*. 2002. № 25. P. 1–71.
9. Richardson D.R., Hammock G.S., Smoth S. Empathy as a Cognitive Inhibitor of Interpersonal Aggression. *Aggressive Behavior*. 1994. Vol. 20. № 4. P. 275–289.
10. Rogers C. Empathic: An unappreciated way of being. *The Counseling Psychologist*. 1975. № 5. P. 2–10.
11. Titchener, Edward Bradford. A text book of psychology. 1910. P. 474–505. archive.org/stream/atextbookpsycho01titchgoog/page/n16/mode/2up.